

Byzantina Symmeikta

Vol 31 (2021)

BYZANTINA SYMMEIKTA 31

Βιβλιοκρισία: M. D. Lauxtermann - M. Whittow (eds.), Byzantium in the Eleventh Century. Being in Between, Papers from the 45th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, Oxford, 24-6 March 2012 [Society for the Promotion of Byzantine Studies 19], London and New York, Routledge, 2017

Ανδρέας Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.26820](https://doi.org/10.12681/byzsym.26820)

Copyright © 2021, Ανδρέας Ευαγγέλου ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ Α. Ε. (2021). Βιβλιοκρισία: M. D. Lauxtermann - M. Whittow (eds.), Byzantium in the Eleventh Century. Being in Between, Papers from the 45th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, Oxford, 24-6 March 2012 [Society for the Promotion of Byzantine Studies 19], London and New York, Routledge, 2017. *Byzantina Symmeikta*, 31, 443–466. <https://doi.org/10.12681/byzsym.26820>

M. D. LAUXTERMANN and M. WHITTOW (eds.), *Byzantium in the Eleventh Century. Being in Between, Papers from the 45th Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, Oxford, 24-6 March 2012* [Society for the Promotion of Byzantine Studies 19], London and New York, Routledge, 2017, σελ. xviii + 252. ISBN 978-1-138-22503-9

Ο συγκεκριμένος τόμος αποτελεί καρπό του 45ου Συμποσίου Βυζαντινών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στην Οξφόρδη εννέα χρόνια πριν, και περιλαμβάνει δεκαπέντε μελέτες που εξετάζουν διάφορες πτυχές του μεταβατικού και κρίσιμου για το Βυζάντιο 11ου αιώνα.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις θεματικές ενότητες: α) «The Age of Psellos», όπου οι συμβολές επικεντρώνονται στον Μιχαήλ Ψελλό, την εμβληματική αυτή πνευματική και όχι μόνο μορφή του 11ου αιώνα, β) «Social structures», στην οποία γίνεται λόγος για την κατάσταση και τις αλλαγές στη βυζαντινή κοινωνία αλλά και την οικονομία, γ) «State and Church», όπου αναλύονται πτυχές των πολιτικών και εκκλησιαστικών εξελίξεων της περιόδου και δ) «The Age of Spirituality», στην οποία παρουσιάζονται θέματα σχετικά με τον μοναχισμό και την έκφραση της πνευματικότητας στην τέχνη της εποχής.

Προηγείται η σύντομη Εισαγωγή (σσ. xv-xviii) του Marc D. Lauxtermann, που αναφέρεται αφενός στα ερευνητικά ζητούμενα και ερωτήματα γύρω από τον 11ο αιώνα, ύστερα και από την πρόοδο της έρευνας για τη συγκεκριμένη περίοδο από τη δεκαετία του 1970 και εξής, και αφετέρου στα περιεχόμενα του τόμου.

Το πρώτο μέρος, που αναφέρεται στην εποχή του Ψελλού, απαρτίζεται από τρεις μελέτες. Στην πρώτη με τίτλο: «From 'encyclopaedism' to 'humanism': the turning point of Basil II and the millennium» (σσ. 3-18), ο εμβριθής ερευνητής Paul Magdalino, πιστός στην αντίληψη ότι ο 11ος αιώνας είναι περίοδος αλλαγών στον βυζαντινό πολιτισμό, όπως διατυπώθηκε παλαιότερα και από τους P. Lemerle και A. Kazhdan, παρόρ συνέχειας, επιχειρηματολογεί υπέρ της μετάβασης

από τον κλασικισμό και τον «εγκυκλοπαιδισμό» του 10ου αιώνα στην εποχή του «ουμανισμού» και του Ελληνισμού της εποχής του Ψελλού, στο πλαίσιο όμως πάντοτε μιας ισχυρής θεσμικής και ιδεολογικής συνέχειας και με σημείο καμπής την εποχή του Βασιλείου Β΄ και την έλευση της χιλιετίας.

Η Ορθοδοξία παρέμενε βασικό διαχρονικό στοιχείο της πνευματικής ζωής της αυτοκρατορίας, αλλά αυτό που άλλαξε τον 11ο αιώνα ήταν η έμφαση που δινόταν πλέον και στο μέσο έκφρασης του ορθόδοξου μηνύματος, δηλαδή στον λόγο, την τέχνη και την επιστήμη των λογίων. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης χρησιμοποιείται η περίπτωση του αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, η ρητορική δεινότητα του οποίου αναγνωρίζεται από τον Μιχαήλ Ψελλό και άλλους λογίους του 11ου αιώνα, που εκτός από τη θεολογική του κατάρτιση τονίζουν ιδιαίτερα την ευγλωττία του ανδρός, θεωρώντας τον το πρότυπο της αττικής ρητορικής που ξεπέρασε ακόμη και τον Δημοσθένη σύμφωνα με τον Ιωάννη Σικελιώτη.

Άλλα στοιχεία που πιστοποιούν αυτήν την αλλαγή, που συντελείται περί τις αρχές του 11ου αιώνα, είναι η όλο και αυξανόμενη επιτήδευση στον λόγο, η αυτοπεποίθηση και ο επαγγελματισμός των βυζαντινών λογίων. Στο πλαίσιο αυτό, νέες εκφράσεις δημιουργικής και κριτικής σκέψης συμπίπτουν, κατά τον συγγραφέα, με το τέλος του «εγκυκλοπαιδισμού», οπότε οι λόγιοι άρχισαν να χρησιμοποιούν τις πνευματικές τους δεξιότητες όχι μόνον για προπαγανδιστικούς λόγους αλλά και προς χάριν της πνευματικής τους τέρψης, ενώ παράλληλα δημιούργησαν μια ατμόσφαιρα συνέργειας και συναγωνισμού με τους ομοτέχνους τους.

Επιπλέον, σημαντικό ρόλο για τα νέα δεδομένα διαδραμάτισε, κατά τον P. Madgalino, και το κλίμα που δημιουργήθηκε ενόψει της έλευσης της χιλιετίας και της αναμενόμενης συντέλειας του κόσμου. Ελλόγμοι άνδρες με κλασική παιδεία και ευγλωττία, όπως ο Λέων Διάκονος, επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν τα πρότυπα της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφικής παράδοσης, για να περιγράψουν γεγονότα που τελικά δεν σήμαναν το τέλος του κόσμου, και με αυτό τον τρόπο να αποστασιοποιηθούν ως ένα βαθμό από την περιορούσα ατμόσφαιρα της επικείμενης αποκάλυψης.

Ένας ακόμη παράγοντας που έδρασε ως καταλύτης των εξελίξεων ήταν η έλλειψη από την εποχή του Βασιλείου Β΄, μετά την απομάκρυνση του παρακοιμώμενου Βασιλείου, της πατρωνίας προς τους λογίους, όπως απηχείται στα κείμενα της εποχής. Αυτό, ωστόσο, δεν μείωσε την παραγωγή έργων ρητορικής και φιλοσοφίας. Οι λόγιοι έγραφαν πλέον όχι για κάποιον παραγγελιοδότη

τους, αλλά υπηρετώντας την τέχνη τους αυτή καθεαυτή. Ως μανιφέστο αυτής της επιδίωξης πλέον των λογίων θεωρεί ο συγγραφέας όσα γράφει ο Ιωάννης Σικελιώτης στο έργο του «Commentarium in Hermogenis librum περὶ ἰδεῶν».

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις, αναφορικά με τα θεωρητικά σχήματα, τους παράγοντες και τα σημεία καμπής που οδήγησαν στις αλλαγές της πνευματικής ζωής του 11ου αιώνα και προτείνονται από τον P. Magdalino, βασίζονται στη βαθιά του γνώση για την εποχή και τον πνευματικό πολιτισμό πριν και μετά τον 11ο αιώνα και αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, συνέχεια και συμπλήρωμα των απόψεών του που έχουν διατυπωθεί σε άλλες μελέτες του, όπως για παράδειγμα στην πρόσφατη εργασία του για τον «ουμανισμό» και την αυτοκρατορική πατρωνία κατά τους 9ο και 11ο αιώνες¹. Αναμφισβήτητα, τα συμπεράσματα του P. Magdalino προωθούν την έρευνα και δίδουν παράλληλα τροφή για περαιτέρω έρευνα.

Η δεύτερη εργασία με τίτλο: «Michael Psellos and the eleventh century: a double helix of reception» (σσ. 19-31) υπογράφεται από τον Michael Jeffreys, ο οποίος έχει σημαντική συμβολή, εκτός των άλλων, στην ανάλυση και κατανόηση των πολυάριθμων επιστολών του βυζαντινού λογίου του 11ου αιώνα². Η εργασία επικεντρώνεται στην ιστορία της έρευνας και της πρόσληψης του έργου του Ψελλού. Αρχικά, γίνεται αναφορά στη *Χρονογραφία* του Ψελλού, που εκδόθηκε από τον Σάθα το 1874³ και όχι το 1876, όπως εκ παραδρομής σημειώνεται, αλλά δεν έτυχε θερμής υποδοχής, καθότι δεν προσέφερε από πλευράς γεγονότων νέες πληροφορίες για την εποχή του. Και αυτό, διότι είχε προηγηθεί η έκδοση της *Χρονογραφίας* του Ιωάννη Ζωναρά (12ος αι.) που αντλούσε από το ιστορικό έργο του Ψελλού και είχε κάνει τα γεγονότα της περιόδου γνωστά, ενώ νωρίτερα από την έκδοση της *Χρονογραφίας* του Ψελλού είχαν εκδοθεί δύο ακόμη πηγές του 11ου αιώνα, η *Σύνοψις Ιστοριῶν* του Γεωργίου Κεδρηνού, που αντιγράφει πιστά τον Ιωάννη Σκυλίτζη για τα γεγονότα της εποχής, και η *Ιστορία* του

1. P. MAGDALINO, Humanisme et mécénat imperial aux IXe-Xe siècles, στο: *Autour du Premier humanisme byzantine & des Cinq études sur le xie siècle*, quarante ans après Paul Lemerle, ed. B. FLUSIN - J.-CL. CHEYNET, (TM 21/2), Paris 2017, 3-21.

2. Βλ. M. JEFFREYS - M. D. LAUXTERMANN, *The Letters of Michael Psellos. Cultural Networks and Historical Realities*, Oxford 2016, ιδίως 143-445. Η νέα κριτική έκδοση των επιστολών του Ψελλού είναι πλέον γεγονός: *Michael Psellus, Epistulae*, ed. S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, I-II (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Berlin and Boston, 2019.

3. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας* [Bibliotheca Graeca Medii Aevi], τ. 4, ἐν Παρισίοις 1874 (ανατύπωση Ἀθήναι 1972).

Μιχαήλ Ατταλειάτη. Ο λόγος της καθυστέρησης της έκδοσης της *Χρονογραφίας*, που είχε αρχικά εξαγγελθεί για το έτος 1672, ήταν η δυσκολία του κειμένου αλλά και του χειρογράφου του ύστερου 12ου αι. (Parisinus Gr. 1712). Συνεπώς, η έκδοση του Σάθα ήταν ένα σημαντικό βήμα, παρά τη σκληρή κριτική που δέχθηκε και την έλλειψη μετάφρασης σε κάποια νεότερη ευρωπαϊκή γλώσσα, που θα έκανε το έργο να έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο στην έρευνα. Ακολούθησε η έκδοση του E. Renauld⁴, που μετέφρασε για πρώτη φορά σε ξένη γλώσσα τη *Χρονογραφία*, εν προκειμένω στα γαλλικά, αλλά και η δική του έκδοση και κυρίως η μετάφρασή του επικρίθηκαν. Πλέον, βέβαια, διαθέτουμε περισσότερες μεταφράσεις και κυρίως την πρόσφατη κριτική έκδοση του D. Reinsch⁵, και επομένως κινούμαστε σε στέρεο έδαφος προς έρευνα.

Στη συνέχεια, επισημαίνεται η εξαιρετική ευελιξία του Ψελλού ως προς τον τρόπο αφήγησης στα έργα του για κάθε πτυχή της ζωής, όπως έχει επισημανθεί στην έρευνα, χαρακτηριστικό που τον καθιστά έναν ιδιαίτερα μοντέρνο και ελκυστικό αφηγητή. Γίνεται ακόμη λόγος για τη συμβολή του Ψελλού στον αποκρυφισμό, ιδιαίτερα με το έργο του «Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων διάλογος» που γνώρισε μεγάλη διάδοση μέσω της λατινικής του μετάφρασης (15ος αι.) στη Δύση των νεότερων χρόνων.

Η μελέτη του M. Jeffreys ολοκληρώνεται με την αναφορά στο μέλλον της έρευνας ως προς τον Ψελλό και το έργο του, που θα συνεχίσουν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης από διάφορες οπτικές. Επισημαίνεται, τέλος, η έλλειψη μιας συνολικής και ολοκληρωμένης βιογραφίας για τον Ψελλό, που θα είναι επιθυμητή, όταν μελετηθεί σε βάθος το πολύπλευρο έργο του, και θα επιτρέψει μια καλύτερη εκτίμηση του πλούτου των πληροφοριών που μας δίνει η εξέχουσα αυτή πνευματική μορφή για τον 11ο αιώνα.

Η τρίτη συμβολή αναφορικά με τον Ψελλό είναι αυτή του Floris Bernard με τίτλο: «Authorial practices and competitive performance in the works of Michael Psellos» (σσ. 32-44). Εξετάζει την παραγωγή των κειμένων ως κοινωνική πράξη και για αυτό επιλέγει τις συγγραφικές πρακτικές ως πλαίσιο της μελέτης του, για να συμπεριλάβει μεγαλύτερο εύρος κειμένων, με στόχο να διερευνήσει το κοινωνικό υπόβαθρο που δημιούργησε τα κείμενα αυτά και τον ρόλο που έπαιξε η σύνθεσή

4. E. RENAULD, *Michel Psellos, Chronographie*, τ. 1-2, Paris 1926-1928.

5. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, έκδ. D. REINSCH, *Michaelis Pselli Chronographia*, τ. 1: *Einleitung und Text* και τ. 2: *Textkritischer Kommentar und Indices* [Millennium Studien 51], Berlin – Boston 2014.

τους στη σταδιοδρομία των λογίων, όπως του Ψελλού. Στον αξιακό κοινωνικό κώδικα του τελευταίου η μόρφωση και η καλλιέργεια κατείχαν κεντρικό ρόλο και αποτελούσαν το διαβατήριο για την κοινωνική ανέλιξη με την εξασφάλιση μιας επιτυχημένης σταδιοδρομίας στον κρατικό μηχανισμό κατά τον 11ο αιώνα, όπως προκύπτει από τις αναφορές του σε λόγους που απευθύνονται σε μαθητές του. Εκεί περιγράφεται και ο τρόπος παραγωγής κειμένων προς εξάσκηση από τους μαθητές του, πάντοτε υπό την καθοδήγησή του. Εξάλλου, η ικανότητα στη σύνθεση κειμένων και λόγων αποτελούσε όχι μόνο απαραίτητη δοκιμασία για την αποδοχή και αναγνώριση κάποιου στους κύκλους των λογίων αλλά και αποφασιστικής σημασίας ποιοτικό κριτήριο για την κατάληψη μιας θέσης στην αυτοκρατορική γραμματεία ή την αυλή. Για αυτόν τον λόγο οι μαθητές προετοιμάζονταν κατάλληλα από τον δάσκαλό τους και συμμετείχαν, μάλιστα, σε δημόσιους *ἀγῶνες λόγων*. Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται στην πολυσημία της λέξης *θέατρον* στα έργα του Ψελλού, που εκτός από τον ιππόδρομο σημαίνει και τον δημόσιο διαγωνισμό λογίων. Η μελέτη του F. Bernard αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, προέκταση και συμπλήρωση του πλαισίου που περιέγραψε ο P. Magdalino για τον 11ο αιώνα.

Το πρώτο μέρος αναφορικά με τον Ψελλό ολοκληρώνεται με την ενδιαφέρουσα μελέτη του ειδικού επί του ενδεκάτου αιώνα ιστορικού και έγκριτου σφραγιδολόγου Jean-Claude Cheynet με τίτλο: «L'administration provinciale dans la correspondance de Michel Psellos» (σσ. 45-59), που επικεντρώνεται στη λειτουργία της επαρχιακής διοίκησης μέσα από την αλληλογραφία του Ψελλού, ο οποίος υπηρέτησε ως *θεματικός κριτής* και έστειλε πλήθος επιστολών σε δικαστές άλλων επαρχιών. Μετά από μία σύντομη αναφορά στην εμπειρία του Ψελλού ως γραφειοκράτη και διδασκάλου, του οποίου πολλοί μαθητές κατέλαβαν θέσεις στην κεντρική και επαρχιακή διοίκηση, επισημαίνεται το πρόβλημα της θητείας του Ψελλού ως θεματικού δικαστή και οι διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί στην έρευνα. Τα προβλήματα αφορούν στον χρόνο υπηρεσίας του ως *κριτή Βουκελλαρίων* και στο ερώτημα αν διορίστηκε ως *κριτής* μόνο στο συγκεκριμένο θέμα ή και στο θέμα *Θρακησίων*. Κατά τον συγγραφέα, ο Ψελλός πρέπει να υπηρέτησε ως *κριτής Βουκελλαρίων* στο δεύτερο ήμισυ της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055), ενώ δεν αποκλείει να διετέλεσε και *κριτής Θρακησίων*, όπως υποστηρίζει ξεκάθαρα σε άλλες μελέτες του⁶, αν

6. Βλ. J.-CL. CHEYNET, *L'Asie Mineure, selon la correspondance de Psellos*, *BF* 25 (2019), 233-242, κυρίως 234· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Michel Psellos, administrateur, στο: *Proceedings*

και εδώ διατυπώνει την άποψή του με περισσότερη επιφύλαξη, παρατηρώντας ότι δεν υπάρχει ξεκάθαρη απόδειξη για την παρουσία του Ψελλού και σε κάποιο άλλο θέμα εκτός από εκείνο των *Βουκελλαρίων*. Πάντως, ο Ψελλός, κατά τη γνώμη μας, υπηρέτησε μόνο στο θέμα *Βουκελλαρίων* και, μάλιστα, αργότερα επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα⁷.

Μέσα από τις επιστολές του Ψελλού προς τους επαρχιακούς κριτές αποκαλύπτεται, όπως σωστά παρατηρεί ο ερευνητής, η προσπάθεια επηρεασμού της δικαιοσύνης, με σκοπό τη λήψη ευνοϊκών αποφάσεων για τους φίλους του αλλά και για τον ίδιο αναφορικά με τα δικαιώματα των μονών των οποίων ήταν *χαριστικάριος*. Παράλληλα, αναδεικνύεται πόσο εύθραυστες ήταν μερικές φορές οι αποφάσεις των *κριτών* που μπορούσαν να ανατραπούν από τον διάδοχό τους. Και βέβαια, μια δικαστική διένεξη μπορούσε να φθάσει μέχρι την Κωνσταντινούπολη και τον αυτοκράτορα, προκειμένου να τελεσιδικήσει. Επισημαίνεται, ακόμη, η διαμεσολάβηση του Ψελλού προς τον αυτοκράτορα, μέλη της αυλής και επαρχιακούς δικαστές για την προώθηση διαφόρων αιτημάτων, επαγγελματικής, οικονομικής και προσωπικής φύσης, των «δικών του» ανθρώπων, συγγενών, μαθητών και φίλων, κατά σειρά προτεραιότητας. Τέλος, συμπεραίνεται ότι οι μαρτυρίες των επιστολών αποκαλύπτουν ένα μεγάλο δίκτυο συνομιλητών του έμπειρου γραφειοκράτη Ψελλού, που διέθετε αναμφισβήτητη μεγάλη επιρροή στην αυλή, ιδίως επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067). Δίδεται, επομένως, από τον J.-Cl. Cheynet μία εναργής εικόνα για τη λειτουργία της απονομής δικαιοσύνης στις επαρχίες στην πράξη και για τον ρόλο των διαπροσωπικών σχέσεων στη ρύθμιση διαφόρων ζητημάτων.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου θέτει, κατά κάποιον τρόπο, το γενικότερο πλαίσιο του 11ου αιώνα με επίκεντρο τον Ψελλό και το έργο του, που κυριαρχεί την εποχή αυτή στην ιστοριογραφία, την επιστολογραφία, τη ρητορική και τη φιλοσοφία. Δεν υπάρχουν ιδιαίτερα καινοτόμα συμπεράσματα, αλλά όσα κατατίθενται είναι απαύγασμα της πολυετούς έρευνας καταξιωμένων ερευνητών

of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, ed. B. KRSMANOVIĆ – L. MILANOVIĆ, Belgrade, 534-535. (<http://www.byzinst-sasa.rs/srp/uploaded/PDF%20izdanja/round%20tables.pdf>). Βλ. και J.-CL. CHEYNET, *Les sceaux de Michel Psellos*, *REB* 75 (2017), 313-319, όπου θεωρεί με βάση τις σφραγιστικές μαρτυρίες ότι ο Ψελλός διετέλεσε *κριτής* και στο θέμα *Θρακησίων*, άποψη που κατά τη γνώμη μας δεν είναι πειστική. Βλ. σχετικά Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Μιχαήλ Ψελλός, Ένας λόγιος στην υπηρεσία του κράτους, στο: *Λόγιοι και λογιούνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Π. Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ – Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, – Δ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Θεσσαλονίκη 2019, 27-46, κυρίως 31.

7. Βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Μιχαήλ Ψελλός, 28-32.

στα συγκεκριμένα πεδία και εισάγουν με επιτυχημένο τρόπο τον αναγνώστη στην εποχή και το έργο του Ψελλού.

Το δεύτερο μέρος, σχετικά με τις κοινωνικές δομές, ξεκινά με τη μελέτη του James Howard-Johnston με τίτλο: «The *Peira* and legal practices in eleventh-century Byzantium» (σσ. 63-76). Ο ερευνητής εξετάζει τη μοναδική νομολογιακού περιεχομένου πηγή των μέσων του 11ου αιώνα, την *Πείρα*, μία συλλογή αποφασμάτων από δικαστικές αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου, που συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1040 και 1050. Όπως είναι γνωστό, η *Πείρα* αποτελεί πολύτιμο και μοναδικό στο είδος του έργο, που μας δίδει μια εναργή εικόνα για τη δικαστική λειτουργία στην πράξη και τον τρόπο διαμόρφωσης του δικανικού συλλογισμού. Το έργο απευθυνόταν σε νομικούς και δικαστές και ως εκ τούτου πολλά γνωστά σε εκείνους στοιχεία παραλείπονται, δημιουργώντας, λόγω και της σύνοψης των δικαστικών υποθέσεων, προβλήματα ερμηνείας στους νεότερους ερευνητές. Για την *Πείρα*, όπως επισημαίνει και ο ερευνητής, έχουμε την παλαιά έκδοση του Zachariä von Lingenthal, που χρήζει αναθεώρησης και αναμένεται η νέα κριτική έκδοσή της. Το όνομα του συντάκτη της δεν μας είναι γνωστό. Φαίνεται όμως ότι ήταν βοηθός ή γραμματέας του Ευσταθίου Ρωμαίου παρά δικαστικός, όπως πιστεύει ο συγγραφέας, ο οποίος είχε βασιική νομική κατάρτιση, συνόψισε με επιτυχία το υλικό του και το οργάνωσε σε εβδομήντα πέντε ενότητες, που παρατίθενται πιθανότατα, κατά τον ερευνητή, με βάση και τη χρονολογική σειρά, συνθέτοντας ένα πρακτικό εγχειρίδιο⁸.

Ο συγγραφέας υποστηρίζει, επίσης, ότι η πλήρης ανάλυση της *Πείρας* θα αποδείξει ότι ο Ευστάθιος Ρωμαίος ήταν ένας σπουδαίος νομικός που λειτουργούσε στο πλαίσιο της ρωμαϊκής παράδοσης, σε αντίθεση με την κρατούσα θέση, που διαμορφώθηκε ύστερα από την κατάθεση των απόψεων του D. Simon⁹, εκπροσώπου της σχολής της Φραγκφούρτης, που υποστήριξε ότι επρόκειτο περισσότερο για έναν ρήτορα που αντλούσε επιχειρήματα από τον νόμο, για να αποδώσει δικαιοσύνη, παρά βασιζόταν στο γράμμα του νόμου και την πιστή ερμηνεία του¹⁰.

8. Για την *Πείρα* βλ. και Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*³, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, 295-300.

9. D. SIMON, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht* [Wissenschaft und Gegenwart. Juristische Reihe, Heft 4], Frankfurt a.M. 1973 (ελλην. μετάφρ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα 1982).

10. Ωστόσο, για τη χαλαρή σχέση νόμου και δικαστή με βάση την ανάλυση

Στη συνέχεια, ο J. Howard-Johnston περιγράφει το δικαστικό σύστημα, το οποίο, όπως επισημαίνει, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Η θεμελιώδης αλλαγή με την εισαγωγή των *θεμάτων* φαίνεται, κατά τον συγγραφέα, να μην έχει τύχει της δέουσας προσοχής, καθώς η δικαστική εξουσία φαίνεται ότι αποσυνδέθηκε από την διοικητική εξουσία στις επαρχίες, ενώ αργότερα, από τον 10ο αιώνα, οι *κριτές* ξαναέγιναν και διοικητές των επαρχιών, στις οποίες έδρευαν¹¹. Ως σημαντική τομή στο κεντρικό δικαστικό σύστημα θεωρεί τη δημιουργία ενός δικαστηρίου, γνωστού ως *Βήλον*, που περιελάμβανε δώδεκα δικαστές που επιλέγονταν από τους *κριτές επί του ιπποδρόμου*. Αναφέρεται, επίσης, στην ανάδειξη του *δρουγγαρίου της βίγλης* στην κορυφή της δικαστικής ιεραρχίας και ως προέδρου του υψηλόβαθμου δικαστηρίου του *Βήλου*, και επισημαίνει ότι οι *κριτές του βήλου και του ιπποδρόμου* αποτελούσαν μια δεξαμενή καταρτισμένων νομικών για την επιλογή των *κριτών των θεμάτων*¹². Επιπλέον, γίνεται μνεία στους βοηθούς που πλαισίωναν τους δικαστές και στην ειδική δωσιδικία συγκεκριμένων κατηγοριών εναγομένων και την υπαγωγή τους στο λεγόμενο «αρμόδιο» δικαστήριο ανάλογα με την ιδιότητά τους (*Πείρα* 51)¹³. Επισημαίνεται, ακόμη, ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο αποτελούσε τη βάση για την απονομή δικαιοσύνης.

Έπειτα, ο Howard-Johnston αναφέρεται στη σταδιοδρομία και τις αποφάσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου. Αναφορικά με τις αποφάσεις του υποστηρίζει πως τεκμηριώνουν ότι πρόκειται για ένα επιδέξιο δικαστή που επεδίωκε την ισότητα και την απονομή πραγματικής δικαιοσύνης στο πλαίσιο πάντοτε του ρωμαϊκού νόμου. Ο ερευνητής καταλήγει με τη διαπίστωση ότι οι υποθέσεις που έφθαναν από την επαρχία στην πρωτεύουσα δεν προέρχονταν αποκλειστικά από

συγκεκριμένων χωριών της *Πείρας*, βλ. επίσης από τις ελληνικές μελέτες Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οινοποσία και ανθρωποκτονία στο Βυζάντιο, *Βυζαντινά Μελέται* 6 (1994), 26-35 (= *Αντιχάρισμα στη μνήμη του καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, τ. Β', Αθήνα 1994, σ. 947-954), ιδίως 33-35· Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Τό έγκλημα τής φθοράς καί ή άγωγή «περὶ ὕβρεως» στο χωρίο 49.4 τής *Πείρας*, στο: *Κατευόδιον in Memoriam Nikos Oikonomides*, επιμ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Αθήνα 2008, 81-106.

11. Βλ. και Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Quelques remarques sur l'apparition des juges (première moitié du Xe siècle), στο: *Η Βυζαντινή Μ. Ασία (6ος-12ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 6], Αθήνα 1998, 59-66.

12. Βλ. και Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΟΣΤΑΣ, Judges of the velum and judges of the hippodrome in Thessalonike (11th c.), *Βυζ Σύμμ* 20 (2010), 67-84.

13. Βλ. και L. BURGMANN, Peira 51. Übersetzung und Kommentar, *Κατευόδιον* [όπως σημ. 10], 5-26.

πλούσια θέματα, αλλά και από άλλες περιοχές, και ότι οι διάδικοι δεν ήταν μόνο επιφανείς και ισχυροί τοπικοί παράγοντες αλλά και φτωχοί και ταπεινοί που επιχειρούσαν να δικαιωθούν με ένδικα μέσα στην Κωνσταντινούπολη¹⁴.

Βεβαίως εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ότι καθένας είχε πρόσβαση στα ανώτερα δικαστήρια του Βυζαντίου όπως και στον αυτοκράτορα γενικώς, ωστόσο αντικειμενικοί παράγοντες, όπως τα σημαντικά δικαστικά έξοδα και το ύψος των επίδικων διαφορών, αποθάρρυναν τους πένητες να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να τελεσιδικήσουν οι υποθέσεις τους¹⁵.

Τέλος, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι θα ήταν χρήσιμο να ληφθεί υπόψη και η ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την *Πείρα*¹⁶ και το βυζαντινό δικαστικό σύστημα και ειδικότερα τα νεότερα πορίσματα για τους *κριτές επί του ιπποδρόμου* και του *βήλου* και για το λεγόμενο δικαστήριο του *Βήλου*, που θεωρείται από τον ερευνητή υψηλόβαθμο δικαστήριο, αλλά δεν μνημονεύεται πουθενά στις πηγές¹⁷. Αυτό θα οδηγούσε είτε σε έναν δημιουργικό διάλογο είτε στην αλλαγή της διαπίστωσης του συγγραφέα περί μη επαρκούς μελέτης του δικαστικού συστήματος και ίσως και στην αναθεώρηση ορισμένων από τις απόψεις που διατυπώνει.

Η δεύτερη εργασία του τρίτου μέρους υπογράφεται από τον Peter Sarris και έχει τίτλο: «Beyond the great plains and the barren hills: rural landscapes and social structures in eleventh-century Byzantium» (σσ. 77-87). Ο συγγραφέας εξετάζει την κατάσταση στην ύπαιθρο και τις κοινωνικές δομές κατά τον 11ο αιώνα. Με αφορμή μία βυζαντινή αγροτική εγκατάσταση στα σύνορα Γαλατίας και Καππαδοκίας (σημ. Çadir Höyük), για την οποία, χάρη στις

14. Βλ. και του ίδιου, *Procés aristocratiques de la Peira*, στο: *Autour du Premier humanism byzantine*, [όπως σημ. 1], 483-490.

15. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές* [όπως σημ. 8], 297.

16. Βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές* [όπως σημ. 8], 298 σημ. 294.

17. Βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια στην πρωτεύουσα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, γενικά για την οργάνωση του δικαστικού συστήματος και ιδίως 119-182 για τους *κριτές του βήλου* και τους *κριτές επί του ιπποδρόμου*. Βλ. επίσης Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η αυτοκρατορική δικαιοδοσία σύμφωνα με την Πείρα*, στο: *Τιμητικός Τόμος Νικολάου Κ. Κλαμαρή*, τ. 1, Αθήνα 2016, 823-828. Και πιο πρόσφατα, ταυτόχρονα με την έκδοση του υπό βιβλιοκρισία τόμου, Λ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Αρχές και κατευθύνσεις στην απονομή της κοσμικής δικαιοσύνης κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, *Βυζαντινά* 35 (2017), 359-410, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

νεότερες αρχαιολογικές έρευνες, έχουμε μια σαφή εικόνα για την εξέλιξη της από τον 7ο μέχρι τον 11ο αιώνα, οπότε θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκε λόγω της σελτζουκικής εισβολής, επισημαίνει ότι για τον άμεσο αντίκτυπο των σελτζουκικών επιδρομών στην οικονομική και κοινωνική ζωή της κεντρικής και ανατολικής Ανατολίας δεν θα πρέπει να υπερβάλουμε, καθώς οι περιοχές, που είχαν βιώσει προηγουμένως τον περσικό και τον αραβικό κίνδυνο, είχαν προσαρμοστεί σε καταστάσεις ανασφάλειας. Μεγαλύτερος ήταν ο αντίκτυπος στη δυτική Μ. Ασία που είχε βιώσει προηγουμένως μια μεγαλύτερη περίοδο ηρεμίας, όπως για παράδειγμα η περιοχή στο Δέλτα του Μαιάνδρου, που αναγκάστηκε να οχυρωθεί για να προστατευθεί. Επιπλέον, όπως τον 7ο αιώνα, έτσι και τον 11ο οι περιοχές που κατακτήθηκαν άμεσα δεν άλλαξαν και πολύ ως προς τις κοινωνικές και οικονομικές δομές τους, σε αντίθεση με τις περιοχές που κατάφεραν να αντισταθούν, αλλά αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στον αυξανόμενο κίνδυνο των εξωτερικών επιθέσεων, αν και υπήρχαν και εξαιρέσεις.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως διαπιστώνεται γενικά μια συνέχεια από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα και τη σελτζουκική επέλαση σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία, όπως πολύ σωστά επισημαίνει, πρέπει να συνεξετάζονται με τις γραπτές πηγές. Και συμπληρώνει ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τα ιστορικά δεδομένα για κάθε περιοχή, όπως η έκθεσή της στις εξωτερικές απειλές. Διαπιστώνεται, για παράδειγμα, μια συνέχεια στο αγροτικό αλλά και το αστικό τοπίο, παρά τις επιθέσεις κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, στην Παφλαγονία, τη Βιθυνία, γύρω από τη θάλασσα του Μαρμαρά και στη δυτική παράκτια ζώνη της Μ. Ασίας, σε σύγκριση με τις συνοριακές περιοχές της Καππαδοκίας, της Αρμενίας, της Κιλικίας και της Ισαυρίας που βρισκόνταν στην πρώτη γραμμή του πολέμου. Ειδικότερα, σε περιοχές της Ανατολίας που απειλούνταν διαρκώς κατά τον 8ο αιώνα, παρατηρείται η στροφή από την αγροτική καλλιέργεια στην εκτροφή ζώων, δείγμα της προσαρμογής στη νέα κατάσταση, ενώ σε άλλα μέρη της ίδιας περιοχής οι κοινότητες αναζητούν την προστασία των επιχώριων Κανκασίων ή Αρμένιων πολεμάρχων, γεγονός που θα επιτρέψει αργότερα κατά τον 9ο και 10ο αιώνα την κυριαρχία των μεγαλογαιοκτημόνων, όπως των Σκληρών και των Φωκάδων. Αντίθετα, μακριά από τη ζώνη του πολέμου εξακολουθούν να εντοπίζονται κοινότητες ανεξάρτητων καλλιεργητών. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο συνέχειας, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, είναι η ύπαρξη μεγάλων ιδιοκτησιών στη Βιθυνία, τη Θράκη και τη δυτική Μ. Ασία που απαντούν τον 11ο αιώνα και φαίνεται με βάση όσα αναφέρονται στις πηγές ότι αποτελούν επιβίωση των αντίστοιχων

της ύστερης αρχαιότητας, γεγονός που οφείλεται, κατά τον ερευνητή, σε δύο σημαντικούς φορείς θεσμικής συνέχειας στο Βυζάντιο («two great agents of institutional continuity in Byzantium»), του στέμματος και της Εκκλησίας, που διέθεταν μεγάλες εκτάσεις εκεί. Η ιδιοκτησία μπορεί να άλλαζε χέρια, αλλά τα κτήματα παρέμεναν τα ίδια.

Τελικά, καταλήγει ο συγγραφέας, η εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου τον 11ου αιώνα στη Μ. Ασία έως τη σελτζουκική επέλαση είναι πολύ παλαιότερη απ' όσο νομίζουμε, υπό την έννοια της συνέχειας με την προηγούμενη περίοδο αναφορικά με τον τρόπο εκμετάλλευσης της γης, τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιδιοκτησίας της και των αγροτικών σχέσεων παραγωγής που αντικατόπτριζαν και τις κοινωνικές δομές της βυζαντινής υπαίθρου. Πρόκειται για συγκροτημένη μελέτη που συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της κατάστασης στην ύπαιθρο και του ζητήματος της συνέχειας των κοινωνικών και οικονομικών δομών κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο¹⁸.

Το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με τη συμβολή του Tim Greenwood με τίτλο: «Aristakēs Lastivertc'i and Armenian urban consciousness» (σσ. 88-105). Μετά από μια σύντομη παρουσίαση της παραδοσιακής οπτικής των Αρμενίων ιστοριογράφων και των σύγχρονων ιστορικών που βλέπουν τον 11ο αιώνα για την Αρμενία ως εποχή παρακμής, πολιτικής και οικονομικής, θεώρηση με την οποία δεν φαίνεται να συμφωνεί ο συγγραφέας, επικεντρώνεται στη διερεύνηση της ανάπτυξης αστικής συνείδησης στην αρμενική κοινωνία του 11ου αιώνα, ζήτημα που δεν έχει έως τώρα απασχολήσει την έρευνα. Προϋποθέσεις αυτής της συνείδησης είναι, σύμφωνα με τον ερευνητή, μια ξεκάθαρη συναίσθηση της κοινής ταυτότητας της ομάδας και της συλλογικής ευθύνης στην πράξη καθώς και η ύπαρξη κοινότητας που βασίζεται στον τρόπο ζωής ή εργασίας σε μια πόλη. Είναι γεγονός ότι ο αστικός βίος και η ίδρυση πόλεων στην Αρμενία – οι περισσότερες είχαν ελληνιστικές, περσικές ή αραβικές καταβολές– δεν είναι στοιχεία συμβατά με τη νοοτροπία της αρμενικής αριστοκρατικής κοινωνίας, που προτιμούσε να ζει εκτός πόλεων. Παρόλα αυτά, κατά τον συγγραφέα, ο ενθουσιασμός της αρμενικής ελίτ για τον αστικό τρόπο ζωής δεν πρέπει να υποτιμηθεί, όπως αποκαλύπτουν αναπαραστάσεις και γραπτές μαρτυρίες ήδη από τον 10ο αιώνα και ιδίως η αφήγηση του Aristakēs Lastivertc'i, αρμενικής

18. Βλ. και Α. IZDEBSKI, Rural Settlements: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks, στον τόμο: *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks*, ed. P. NIEWÖHNER, Oxford 2017, 82-89.

ιστορικής πηγής του 11ου αιώνα, στην οποία μπορεί να τεκμηριωθεί σαφώς μια συλλογική αστική συνείδηση. Για παράδειγμα, η επιλογή του συγγραφέα να προβάλλει τις επιπτώσεις των τουρκικών εισβολών στην ευημερούσα αστική ζωή της Αρμενίας κατά τον 11ο αιώνα αποκαλύπτουν, κατά τον ερευνητή, μια αίσθηση συλλογικής ταυτότητας στις πόλεις. Και αυτό αποτελεί ένα ξεχωριστό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης πηγής που τη διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες.

Αυτό, ωστόσο, συμβαδίζει και με τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής, καθώς σε μια κοινωνία που η πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία είχαν ουσιαστικά καταρρεύσει, οι πόλεις αναδείχθηκαν σε «κέντρα συλλογικής ταυτότητας και τοπικής μνήμης», όπως αποτυπώνεται, σύμφωνα με τον ερευνητή, και στους κολοφώνες οκτώ χειρογράφων (έξι ευαγγελίων, ενός λειτουργικού κειμένου και ενός μαρτυρολογίου), που παρήχθησαν σε αστικά κέντρα της Αρμενίας και χρονολογούνται το πρώτο περί το 988/989 και τα υπόλοιπα στον 11ο αιώνα. Τμήματά τους παρατίθενται σε αγγλική μετάφραση. Τονίζεται ιδιαίτερα ότι το πρώτο, που γράφτηκε κατά παραγγελία ενός εμπόρου, συνάδει με τις πληροφορίες του *Aristakēs* για τους εμπόρους της *Armen* που συνέβαλαν οικονομικά στη διακόσμηση εκκλησιών και την ενίσχυση των μοναχών. Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης του, ο ερευνητής επικαλείται και μία επιγραφή χαραγμένη στον καθεδρικό ναό στο Άνιον, περί το 1060, όπου στο κείμενό της, στο οποίο διαπιστώνονται διάφορα ερμηνευτικά προβλήματα αναφορικά με συγκεκριμένους όρους, ο πληθυσμός παρουσιάζεται ως σύνολο των κατοίκων της πόλης που έχει συλλογική ταυτότητα. Στο σημείο αυτό ο ερευνητής επισημαίνει πως δεν είναι ίσως τυχαίο ότι κατά τον 11ο αιώνα τα άτομα αρχίζουν να προσδιορίζονται με βάση την πόλη καταγωγής τους.

Και καταλήγει ο συγγραφέας απαντώντας στο ερώτημα πώς όλα αυτά σχετίζονται με την κατάσταση στο Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα, προκειμένου να δικαιολογηθεί και η ένταξη της μελέτης του στον συγκεκριμένο τόμο. Επισημαίνει ότι ο *Aristakēs* έζησε σε περιοχές της Αρμενίας που κατέχονταν από το Βυζάντιο και ότι η αφήγησή του εστιάζει στους υπό τον άμεσο βυζαντινό έλεγχο, πριν από την επέλαση των Σελτζούκων, αστικούς πληθυσμούς της δυτικής και κεντρικής Αρμενίας. Επομένως, πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως ένας βυζαντινός και ταυτόχρονα αρμένιος συγγραφέας και οι σκέψεις του πάνω στις αστικές κοινότητες και ταυτότητες αφορούν τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Αρμενία κατά τον 11ο αιώνα.

Βέβαια, οι συγκεκριμένες πληροφορίες και η λεπτομερής ανάλυσή τους από τον συγγραφέα έχουν ιδιαίτερη σημασία κυρίως για την Αρμενία. Πρόκειται,

πάντως, για ενδιαφέρουσα εργασία που βασίζεται στην προσεκτική εξέταση των πηγών της εποχής, τις οποίες γνωρίζει καλά ο συγγραφέας.

Το τρίτο μέρος («Κράτος και Εκκλησία») ξεκινά με τη συμβολή του αείμνηστου πλέον Mark Whittow: «The second fall: the place of the eleventh century in Roman history» (σσ. 109-126), στην οποία υποστηρίζεται ότι η κρίση του 11ου και εκείνη του ύστερου 4ου και 5ου αιώνα αποτελούν δύο συγκρίσιμες «πτώσεις» της Ρώμης. Αρχικά, ο ερευνητής αναφέρεται στη μετάβαση από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και τα διαφορετικά τους χαρακτηριστικά ως προς τον υλικό πολιτισμό και την εδαφική συρρίκνωση. Ως προς την τελευταία, επισημαίνει ότι αυτό που πρέπει να ληφθεί κυρίως υπόψη είναι η απόσταση κέντρου και επαρχιών, η οποία σε γενικές γραμμές παρέμεινε η ίδια, παρά τη μείωση της έκτασης της αυτοκρατορίας. Αυτό που είναι κομβικής σημασίας, κατά τον συγγραφέα, είναι κατά πόσο άλλαξαν οι «βαθιές δομές».

Ασκήν κριτική σε γάλλους ιστορικούς που θεωρούν ότι επιβίωσαν τα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά της κοινωνικής και πολιτικής ζωής στη Δύση, όπως στη νότια Γαλλία και την Καταλωνία, και κατά συνέπεια τοποθετούν το τέλος του αρχαίου κόσμου τον 11ο αιώνα. Ειδικότερα, η διατήρηση των ρωμαϊκών ονομάτων, της δουλείας και του γραπτού ρωμαϊκού νόμου δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν την επιβίωση του αρχαίου κόσμου ως σύστημα, καθώς δεν υπάρχει συνέχεια σε ένα άλλο σημαντικό πεδίο, όπως οι οικονομικές δομές, που παρά την επιβίωση ορισμένων όρων είχαν, κατά τον συγγραφέα, αλλάξει πολύ πριν από τον 10ο αιώνα. Αντίθετα, στην Ανατολή οι «βαθιές δομές» επιβίωσαν, όπως επιβεβαιώνουν τέσσερα χαρακτηριστικά στοιχεία: η αυτοκρατορική απολυταρχία, δηλαδή η ανεξέλεγκτη θεσμικά εξουσία του αυτοκράτορα, η ύπαρξη μίας πρωτεύουσας που αποτελούσε το κέντρο της αυτοκρατορικής εξουσίας, η φορολογία, βασική προϋπόθεση για την κάλυψη των αναγκών της αυτοκρατορίας, και ο μισθοφορικός στρατός, παρά την ύπαρξη των *θεμάτων*, ο οποίος αμειβόταν από τον αυτοκράτορα μέσω των φορολογικών εσόδων.

Στην συνέχεια, ο συγγραφέας συγκρίνει την κρίση και την αντιμετώπισή της τον 5ο και τον 11ο αιώνα. Θεωρεί ότι και στις δύο περιπτώσεις τα προβλήματα δημιουργήθηκαν από την έλευση των λαών της στέπας και προκλήθηκε η ίδια συστημική αντίδραση. Δεν ήταν όμως οι εξωτερικοί εχθροί που οδήγησαν στην κατάρρευση. Συγκεκριμένα, η βυζαντινή ελίτ με τις πολιτικές της αποφάσεις και τις εμφύλιες συγκρούσεις, στις οποίες ενέπλεξε και τον τουρκικό παράγοντα, δημιούργησε το πρόσφορο έδαφος για τη μόνιμη εγκατάστασή των Σελτζούκων στη Μ. Ασία. Παρόμοια στη Δύση κατά τον 5ο αιώνα το αυτοκρατορικό

καθεστώς δεν μπόρεσε να διαχειριστεί την κρίση που προκάλεσε η έλευση των βαρβαρικών φύλων, λόγω των εμφύλιων συγκρούσεων και της εμπλοκής των βαρβάρων σε αυτές.

Βέβαια, για την πτώση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας έχουν διατυπωθεί, όπως επισημαίνει και ο ερευνητής, διαφορετικές προσεγγίσεις. Να σημειώσουμε, ακόμη, ότι μεταξύ των 4ου-5ου και 11ου αιώνα, όντως υπάρχουν κοινά στοιχεία μεταξύ των δύο περιόδων, αλλά σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο. Γενικά οι περίοδοι κρίσης πράγματι μπορούν να φέρουν ορισμένα παρόμοια χαρακτηριστικά, αλλά βέβαια άλλο η πτώση και άλλο η κρίση ή η εδαφική συρρίκνωση. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που είναι βέβαιο μέσα από τη σύγκριση των χαρακτηριστικών διαφορετικών περιόδων κρίσης είναι ότι η κατάρρευση δεν προέρχεται μόνο από τους εξωτερικούς παράγοντες αλλά και από τους εσωτερικούς. Χρήσιμες θα ήταν εδώ και ορισμένες παραπομπές σε εργασίες του συλλογικού τόμου: «Η Αυτοκρατορία σε κρίση», όπου αναλύεται πολύ καλά η κρίση του 11ου αιώνα, που ήταν φυσικά και πολιτική και οικονομική, έχοντας αντίκτυπο στην στρατιωτική ισχύ του Βυζαντίου και οδηγώντας σε λανθασμένες επιλογές με αποτέλεσμα την απώλεια της Μ. Ασίας και τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας¹⁹.

Η δεύτερη μελέτη με τίτλο: «Storm clouds and a thunderclap: east-west tensions towards the mid-eleventh century» (σσ. 127-153) υπογράφεται από τον Jonathan Shepard. Στόχος της μελέτης είναι να αναδείξει τις αντιτιθέμενες τάσεις σε Ανατολή και Δύση πριν από το 1054, σε μια περίοδο «σύγκλισης και σύγκρουσης», όπως χαρακτηρίζει την περίοδο του 11ου αιώνα και σε άλλη υπό δημοσίευση μελέτη του.

Κατ' αρχάς, διαπιστώνεται η άνθηση των επαφών στη Μεσόγειο και την Ευρώπη και η δημιουργία εμπορικών διαύλων επικοινωνίας με τη Ρωσία και τις Σκανδιναβικές χώρες. Μαζί με τα υλικά αγαθά που διακινούνταν μέσω του

19. *Η αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)*, επιστ. επιμ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 11], Αθήνα 2003. Βλ. επίσης Γ. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11ου αι.* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 43 Α' και Β'], Θεσσαλονίκη 2007· Χ. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας σε μια κρίσιμη περίοδο: Ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας και η εποχή του (1071-1078)*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2016, 151-164, όπου αποδίδεται συνοπτικά και περιεκτικά η κατάσταση στη Μ. Ασία μετά το 1071, με βάση τα πορίσματα της νεότερης έρευνας.

εμπορίου ταξίδευαν και οι άνθρωποι και ταυτόχρονα νοοτροπίες, κείμενα και λατρείες. Στο πλαίσιο αυτό ευνοούνταν και τα ταξίδια στους Αγίους τόπους, ενώ παράλληλα τα όρια της χριστιανοσύνης είχαν διευρυνθεί σημαντικά χάρη στην ιεραποστολική δράση της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας. Όλα αυτά από τη μία πλευρά έφεραν πιο κοντά τους ανθρώπους και τους χριστιανούς, αλλά από την άλλη ευνοούσαν την ανάδειξη διαφορών και αντιθέσεων σε θρησκευτικό επίπεδο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσει κανείς τα κίνητρα και τις επιδιώξεις πολιτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων που επιχειρούσαν να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους, να επιβεβαιώσουν την εξουσία τους και να προβάλλουν την υπεροχή των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών τους. Τα σύννεφα της επερχόμενης καταιγίδας, που εκδηλώθηκε την 16η Ιουλίου 1054 με τον αλληλοαναθεματισμό πάπα και πατριάρχη και το συνακόλουθο σχίσμα, είχαν συσσωρευθεί ύστερα από όσα εξέπεμπαν τα προηγούμενα χρόνια ο παπικός και ο αυτοκρατορικός θεσμός στη Δύση και όσα πρόσβεναν ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης στην Ανατολή. Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στους γερμανούς αυτοκράτορες Ερρίκο Β΄ και Ερρίκο Γ΄, τον πάπα Λέοντα Θ΄ και τον καρδινάλιο Ουμπέρτο καθώς και στον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο και τον επίσκοπο Αχρίδος Λέοντα, που με τις επιδιώξεις τους, τις κινήσεις τους και τις ενέργειές τους διαμόρφωσαν, σε συνδυασμό και με το πλαίσιο που περιγράψαμε παραπάνω, τις προϋποθέσεις και το κλίμα για το σχίσμα του 1054.

Ο έγκυρος ιστορικός καταφέρει μέσα σε λίγες σελίδες να δώσει μια εναργή και ουσιαστική περιγραφή των παραγόντων και της δράσης των προσώπων που έπαιξαν ρόλο στην εκδήλωση της εκκλησιαστικής ρήξης το 1054.

Ακολουθεί η εργασία του Δημήτρη Κράλλη (D. Krallis) με τίτλο: «Urbane warriors: smoothing out tensions between soldiers and civilians in Attaleiates' encomium to Emperor Nikephoros III Botaneiates» (σσ. 154-168). Ο συγγραφέας, πολύ καλός γνώστης της *Ιστορίας* του Ατταλειάτη²⁰, επικεντρώνεται στο εγκώμιο του ιστορικού για τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081), και επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία του για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ στρατιωτών και πολιτών την περίοδο αυτή.

20. Για πρακτικούς λόγους ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση της Βόννης της *Ιστορίας* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, θα μπορούσε όμως να γίνει έστω μία μνεία στη νέα κριτική έκδοση που έχουμε από τον ΕΥΔ. ΤΣΟΛΑΚΗ, *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB L], Athenis 2011. Το ίδιο ισχύει και για τη νεότερη έκδοση της *Χρονογραφίας* του Μιχαήλ Ψελλού: βλ. παραπάνω σημ. 5

Αρχικά, ο συγγραφέας επισημαίνει αναφορικά με την άνοδο του Βοτανειάτη στον θρόνο ότι αυτή πραγματοποιήθηκε «χωρίς να ανοίξει μύτη», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, δείγμα της προσοχής που δίδεται τον 11ο αιώνα –όπως και στην περίπτωση της στάσης του Λέοντος Τορνικίου εναντίον του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, που δίστασε, σύμφωνα με τον Ατταλειάτη, να καταλάβει τη Βασιλεύουσα αναλογιζόμενος τις πιθανές απώλειες του άμαχου πληθυσμού– στην προστασία των πολιτών, εν προκειμένω της Κωνσταντινούπολης, από έναν επιτυχημένο στρατιωτικό διοικητή και εν δυνάμει αυτοκράτορα. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι στην περίπτωση του Βοτανειάτη δεν προκλήθηκε αιματοχυσία στην Πόλη κατά την τελική του επικράτηση λόγω της διστακτικότητας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) να δράσει είτε από δειλία είτε από υπερβολική αρετή, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο²¹.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται στον πατέρα του Βοτανειάτη Μιχαήλ, που σκιαγραφείται από τον Ατταλειάτη ως πολεμικός ήρωας, ο οποίος όμως εκτιμά τους πολίτες και απολαμβάνει τη συναναστροφή και τη συζήτηση μαζί τους, με αποτέλεσμα να αναγνωρίζεται από αυτούς ως απaráμιλλος στρατιώτης και ταυτόχρονα ασύγκριτος πολίτης. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και για τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, που ξεχώριζε για τις πολεμικές του ικανότητες αλλά και για την εξαιρετική του συμπεριφορά προς τους πολίτες (*πρὸς τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας ἐπίδοξον καὶ χρηστὸν τοῖς πολίταις καὶ σύντροφον*), για αυτό και έγινε αποδεκτός από τον λαό της πρωτεύουσας, που τον υποστήριξε, προετοιμάζοντας την είσοδό του στην πόλη ως αυτοκράτορα και την ανατροπή του Μιχαήλ Ζ΄²². Επιπρόσθετα, τονίζεται η ακεραιότητά του στην απονομή δικαιοσύνης, μια καθαρά πολιτική διαδικασία, με βάση τον σεβασμό και την τήρηση του νόμου, αρετή, βέβαια, που πρέπει διέπει κάθε αυτοκράτορα και η οποία συχνά πυκνά προβάλλεται στις πηγές²³. Και, καταλήγει ο συγγραφέας, επισημαίνοντας πως κατά τον 11ο αιώνα η πολεμική αρετή τοποθετείται σε συνάφεια με την προστασία των πολιτών και ερμηνεύεται στο πλαίσιο των πολιτικών αξιών σύμφωνα με τα αρχαία ρεπουμπλικανικά πρότυπα.

Πρόκειται ασφαλώς για ενδιαφέρουσα εργασία, που αφενός συμβάλλει σε μια διαφορετική προσέγγιση από το ξεπερασμένο πλέον σχήμα της σύγκρουσης

21. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἔγλη Ἱστορίας*, έκδ. P. GAUTIER, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB IX], Bruxelles 1975, 247.11-22.

22. Για τα γεγονότα της στάσης του Νικηφόρου Βοτανειάτη βλ. Χρ. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Μιχαήλ Ζ΄* [όπως σημ. 19], 214-243.

23. Βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης* [όπως σημ. 17], 9-14 και 53-100.

κατά τον 11ο αιώνα δύο ξεχωριστών παρατάξεων, της πολιτικής και της στρατιωτικής, οι οποίες είναι στην πραγματικότητα συγκοινωνούντα δοχεία, και αφετέρου δίδει το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα.

Το επόμενο άρθρο με τίτλο: «Leo of Chalcedon: conflicting ecclesiastical models in the Byzantine eleventh century» (σσ. 169-180) υπογράφεται από την Judith Ryder, και προέρχεται από την έρευνά της ως συνεργάτιδος στο *Prosopography of the Byzantine world* (www.pbw.kcl.ac.uk) από το 2007-2010. Η μελέτη επικεντρώνεται στον Λέοντα, επίσκοπο Χαλκηδόνος, και τις εκκλησιαστικές αντιθέσεις που υποβόσκουν στη γνωστή διαμάχη περί των ιερών σκευών, κειμηλίων και εικόνων της εποχής του Αλεξίου Α΄, στην οποία ενεπλάκη ο επίσκοπος. Ο Λέων ήταν εκείνος που αντέδρασε σθεναρά στην απόφαση του αυτοκράτορα και του αδελφού του Ισαακίου, που συνεκάλεσε σύνοδο για το ζήτημα, να εκποιηθούν ιερά σκεύη και θησαυροί της Εκκλησίας, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η εκστρατεία του Αλεξίου εναντίον των Νορμανδών, λόγω της δεινής θέσης στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία οικονομικά. Μετά την αναφορά στις μαρτυρίες της Άννας Κομνηνής για τον Λέοντα και τη συναφή αποτίμηση της προσωπικότητάς του από τη νεότερη έρευνα, η ερευνήτρια μνημονεύει τις υπόλοιπες πηγές, όπως αυτοκρατορικά σημειώματα και επιστολές, που αναφέρονται στην περίπτωση του Λέοντα. Η στάση του τελευταίου εναντίον του αυτοκράτορα και του πατριάρχη Ευστρατίου Γαριδά, που αντικατέστησε τον Κοσμά, υπαγορεύτηκε αναμφισβήτητα και από πολιτικούς λόγους, όπως έχει αποφανθεί άλλωστε και η έρευνα.

Η συγγραφέας επισημαίνει ότι ο Λέων δεν καταδικάστηκε το 1086 για θεολογικά ζητήματα και ότι δεν υπάρχει σαφήνεια για το ακριβές περιεχόμενο των απαλλοτριώσεων στις οποίες προχώρησε ο Αλέξιος, ενώ η αντιπαράθεση μεταφέρθηκε στη συνέχεια σε δογματικό επίπεδο αναφορικά με την προσκύνηση των εικόνων. Ο Λέων παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος όλης της Εκκλησίας και υπερασπιστής της Ορθοδοξίας έχοντας ως προφανή στόχο της κριτικής του τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, καθώς φαίνεται, κατά την ερευνήτρια, ότι, σε αντίθεση με το πατριαρχείο για το οποίο διασφαλιζόταν με νομοθετικές ρυθμίσεις περί το 1084 τα περιουσιακά του στοιχεία, η περιουσία των υπόλοιπων μητροπόλεων θα ετίθετο ενδεχομένως σε κίνδυνο ενόψει κάποιας απαλλοτρίωσης στο μέλλον. Συνεπώς, εκτός από τους πολιτικούς λόγους η ερευνήτρια προσθέτει και ζητήματα εκκλησιαστικών διαφορών και δικαιωμάτων που αφορούσαν στο οικονομικό και οργανωτικό πεδίο, διατυπώνοντας, μάλιστα, την άποψη ότι οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως έχουμε να κάνουμε με ένα καθόλου

αμελητέο σχίσμα στην Ανατολική Εκκλησία, που είχε πολιτικές και άλλες προεκτάσεις, για αυτό και συγκλήθηκε η σύνοδος του 1094 στις Βλαχέρνες. Και καταλήγει με ένα ζήτημα, που, κατά την ίδια, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, αναφορικά με το κατά πόσο η σύνοδος αυτή και η υπόθεση του Λέοντος γενικότερα συνάδουν με την ευρύτερη πολιτική του Αλεξίου στη δεκαετία του 1090.

Πρόκειται για ενδιαφέρονσα μελέτη που θέτει το εκκλησιαστικό-οικονομικό υπόβαθρο ως μία ακόμη παράμετρο, όχι πάντως απολύτως εμφανή και κύρια κατά την άποψή μας, στο ζήτημα της έριδος για την εκποίηση των ιερών σκευών και θησαυρών της Εκκλησίας. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι θα ήταν χρήσιμη η αξιοποίηση της ειδικής μελέτης του Απ. Γλαβίνα²⁴ για το θέμα, καθότι εξετάζει ορισμένα από τα ζητήματα που τίγονται στο άρθρο.

Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με την εργασία του Peter Frankopan με τίτλο: «Re-interpreting the role of the family of the Comnenian Byzantium: where blood is not thicker than water» (σσ. 181-196). Ο ερευνητής αναφέρεται αρχικά στην παγιωμένη άποψη της έρευνας ότι με την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού εγκαινιάζεται ένα καθεστώς οικογενειοκρατίας, καθώς τα μέλη του οικογενειακού του κύκλου, συγγενών είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας, καταλαμβάνουν τις υψηλότερες θέσεις του κρατικού μηχανισμού και είναι οι κύριοι αποδέκτες των αυτοκρατορικών δωρεών, αποτελώντας τη νέα ελίτ²⁵. Αυτή τη θεώρηση επιχειρεί ο P. Frankopan να επανεξετάσει και ως ένα βαθμό να ανασκευάσει²⁶.

Παραδέχεται μεν ότι τόσο ο χρονογράφος Ιωάννης Ζωναράς (12ος αι.) όσο και η Άννα Κομνηνή στην *Άλεξιάδα* τονίζουν τη σημασία της οικογένειας για την αυτοκρατορική εξουσία, ωστόσο η αφήγησή τους υπαγορεύεται από διαφορετικούς λόγους και για αυτό ο Ζωναράς θα πρέπει να αναγνωστεί ξεχωριστά από την *Άλεξιάδα* και σε διαφορετικό πλαίσιο. Και αυτό διότι ο Ζωναράς, νιώθοντας πικρία για την απομάκρυνσή του επί Μανουήλ Κομνηνού από το αξίωμα του *δρουγγαρίου της βίγλης*, που βρισκόταν τότε στην κορυφή της δικαστικής ιεραρχίας, εκφράζεται αρνητικά για το καθεστώς των Κομνηνών

24. ΑΠ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 6], Θεσσαλονίκη 1972.

25. Αναφορικά με τις δωρεές γαιών βλ. και Κ. SMYRLIS, *The Fiscal Revolution of Alexios I Komnenos: Timing, scope and motives*, στο: *Autour du Premier humanism byzantine* [όπως σημ. 1], 593-610, κυρίως 601-606.

26. Βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium*, *The English Historical Review* 122, αρ. 495 (2007), 1-34.

υπερτονίζοντας τον ρόλο της οικογένειάς τους, σε αντίθεση με την Άννα Κομνηνή, που τονίζει τον ρόλο της οικογένειας, για να εξυψώσει τον αυτοκράτορα, τη γενναιοδωρία και τις επιλογές του. Εξάλλου, κατά τον ερευνητή, οι αναφορές των δύο πηγών είναι επιλεκτικές, καθώς με την άνοδό του στον θρόνο, σε αντίθεση με ό,τι αφήνουν να εννοηθεί οι ανωτέρω πηγές, φαίνεται ότι ο Αλέξιος διόρισε στις πιο καίριες θέσεις μη συγγενείς του. Και αναφέρεται στα αξιώματα του *επάρχου πόλεως* και του *λογοθέτη το δρόμου* καθώς και στις πιο νευραλγικές θέσεις των επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων στα Βαλκάνια και τη Μ. Ασία, στις οποίες διορίστηκαν επίσης μη μέλη της οικογένειας, όπως ο Πακουριανός και ο Φιλάρετος Βραχάμιος αντίστοιχα. Ο τελευταίος, μάλιστα, απολάμβανε την εμπιστοσύνη του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη, γεγονός που αναφέρεται στην *Αλεξιάδα*, αλλά αποσιωπάται ο νέος διορισμός του από τον Αλέξιο.

Ο συγγραφέας αναφέρεται, επίσης, στην επιδίωξη και τη διασφάλιση της στήριξης της οικογένειας των Δουκών από τον αυτοκράτορα καθώς και άλλων αξιωματούχων του «παλαιού καθεστώτος», που συνέχισαν να κατέχουν θέσεις, όπως ο Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος και οι γιοι του Ρωμανού Δ΄. Σχολιάζει, ακόμη, τις περιορισμένες αναφορές της *Αλεξιάδας* στον Ιωάννη Κομνηνό και τους άλλους υιούς του Αλεξίου καθώς και στο παρελθόν της οικογένειας πριν από το 1081. Θεωρεί, επομένως, ότι ο στενός κύκλος του Αλεξίου αποτελούνταν από άτομα που δεν ήταν συγγενείς του αυτοκράτορα. Άλλωστε, η *Αλεξιάδα* επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Αλεξίου, ο οποίος παρουσιάζεται να αγωνίζεται σχεδόν μόνος του, γεγονός που επίσης δεν συνάδει με την εικόνα της οικογένειας γύρω από τον αυτοκράτορα. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι οι συγγενείς του αμφισβήτησαν τον αυτοκράτορα και τη συγκεντρωτική του εξουσία.

Η πραγματική επανάσταση συντελείται, κατά τον συγγραφέα, με την απομάκρυνση των συγγενών του αυτοκράτορα από το προσκήνιο και όχι με την κυριαρχία τους στον δημόσιο βίο, ύστερα από τη συνωμοσία του 1094 και την ανάδειξη πολλών νέων προσώπων που ανήκαν σε άγνωστες έως τότε οικογένειες. Ήταν, τελικά, η αποτυχία του Κομνηνείου καθεστώτος και ειδικά της οικογένειας που οδήγησε σε δραματικές αλλαγές αυτή την εποχή. Η παραχώρηση προνομίων στη Βενετία και η έκκληση για στρατιωτική βοήθεια στη Δύση, που κατέληξε στην Πρώτη Σταυροφορία, υπήρξαν το αποτέλεσμα της νέας πολιτικής που υπαγορεύτηκε από την κατάσταση στη Μ. Ασία και την αποτυχία του Αλεξίου και των συγγενών του. Παράλληλα, τα στρατιωτικά έξοδα αυξάνονταν και μαζί με αυτά η ανάγκη για περισσότερα φορολογικά έσοδα, γεγονός που έθεσε σε

νέα βάση τη σχέση αυτοκράτορα και ελίτ, ενώ έκδηλη ήταν και η πολιτιστική παρακμή.

Τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα του ερευνητή ερείδονται μεν σε ορισμένα επιχειρήματα, δεν μπορούν όμως να αμφισβητήσουν βάσιμα την παγιωμένη άποψη στην έρευνα ότι με τον Αλέξιο Α΄ εγκαινιάστηκε ένα νέο καθεστώς, που συνεχίστηκε και επί των διαδόχων του, στο οποίο πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτιζαν οι συγγενείς του είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας. Στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ένα μόνο στοιχείο που ενισχύει, κατά την ταπεινή μας άποψη, την παραδοσιακή θέση της έρευνας. Πρόκειται για την αναδιάρθρωση του αυλικού συστήματος ιεραρχίας που εγκαινιάστηκε από τον Αλέξιο, σύμφωνα με το οποίο τους υψηλότερους τιμητικούς τίτλους έλαβαν κυρίως τα μέλη και οι συγγενείς της αυτοκρατορικής οικογένειας πριν και μετά το 1094²⁷, γεγονός που συνάδει με τη σημαίνουσα θέση που απέκτησαν οι συγγενικοί δεσμοί στο νέο καθεστώς του Αλεξίου. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο αυτοκράτορας δεν αξιοποίησε ή δεν στηρίχθηκε και σε μη συγγενείς του, αλλά φαίνεται ότι τα μέλη της οικογένειάς του ενισχύθηκαν και προωθήθηκαν περισσότερο, ευρισκόμενα στην προτεραιότητα των αυτοκρατορικών επιλογών.

Το τέταρτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου («The Age of Spirituality») περιλαμβάνει τρεις εργασίες. Η πρώτη («From competition to conformity: saints' lives, typika, and the Byzantine monastic discourse of the eleventh century») υπογράφεται από τον Dirk Krasmüller (σσ. 199-215). Σε αυτήν ο συγγραφέας εξετάζει μέσα από τις μαρτυρίες των Βίων Αγίων και των τυπικών την επικριτική στάση έναντι του υπερβολικού και ανταγωνιστικού ασκητισμού κατά τον 11ο αιώνα και την τάση για απόλυτη συμμόρφωση των μοναχών στο πλαίσιο του κοινοβιακού μοναχισμού. Για τις ανάγκες της μελέτης επικεντρώνεται στις πρακτικές της νηστείας, καθώς για το συγκεκριμένο ζήτημα οι πληροφορίες των πηγών, κατά τον συγγραφέα, είναι διαφωτιστικές.

Το πρότυπο του μοναχού που προβάλλεται στα αγιολογικά κείμενα του 9ου αιώνα συνδέεται με την αυστηρή νηστεία και την υπερβολική άσκηση, από το δεύτερο όμως τέταρτο του επόμενου αιώνα το πρότυπο αυτό αρχίζει να αμφισβητείται, ενώ υπάρχει μια αμφιταλάντευση μεταξύ του παραδοσιακού μοντέλου της αγιοσύνης, που συνδέεται στενά με τα εντυπωσιακά επιτεύγματα του ασκητικού βίου, και του ιδεώδους της ομοιόμορφης συμπεριφοράς και δίαιτας

27. Βλ. αναλυτικά Σ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.

των μοναχών. Τον 11ο αιώνα, όμως, το τελευταίο φαίνεται να κερδίζει έδαφος και να αποτελεί κεντρικό θέμα στα τυπικά των μονών της Κωνσταντινούπολης αλλά και στα αγιολογικά κείμενα της περιόδου και του επόμενου αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το νέο πρότυπο έγινε αποδεκτό από όλους. Ο ερευνητής διερωτάται σε ποιους παράγοντες οφείλεται αυτή η μεταβολή από τον υπέρμετρο ασκητισμό στην ομοιόμορφη συμπεριφορά των μοναχών κατά τον 11^ο αιώνα και, θεωρώντας ότι αυτό συνδέεται με τις αλλαγές και τις αντιλήψεις της κοινωνίας, προτείνει ότι, για να δοθεί μια πειστική απάντηση, πρέπει να γίνει μια ολοκληρωμένη συγκριτική μελέτη μεταξύ των μοναστικών κοινοτήτων και των υπόλοιπων κοινωνικών θεσμών, όπως της οικογένειας, των οικονομικών συσσωματώσεων και κυρίως της αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας.

Πρόκειται για ενδιαφέρουσα μελέτη που στηρίζεται στην προσεκτική ερμηνεία των πηγών. Ο συγγραφέας γνωρίζει πολύ καλά τα αγιολογικά κείμενα και τα τυπικά και τα συμπεράσματά του δίδουν τροφή για περαιτέρω έρευνα²⁸.

Η επόμενη εργασία με τίτλο: «Eleventh-century monasticism between politics and spirituality» ανήκει στην Barbara Crostini (σσ. 216-230). Η συγγραφέας επικεντρώνεται σε εικονογραφημένα χειρόγραφα του 11ου αιώνα που αφορούν στην κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη και τη γύρω περιοχή και προσφέρουν μια εναργή εικόνα για τη θέση και τον ρόλο των μοναχών, κυρίως των ανδρών. Αφετηρία της έρευνάς της αποτελεί η παραδοχή ότι οι μονές και οι μοναχοί αποτελούν σημαντικό μέρος της κοινής γνώμης στην Κωνσταντινούπολη.

Η συγγραφέας ξεκινά με την εξέταση ενός εικονογραφημένου χειρόγραφου από τη μονή Ιβήρων (αρ. 463) με τη γνωστή ιστορία του ερημίτη Βαρλαάμ και του πρίγκιπα Ιωάσαφ, το οποίο προσφάτως έχει χρονολογηθεί με παλαιογραφικά κριτήρια στον 11ο αιώνα. Θεωρείται από τη συγγραφέα ότι η επιλογή της συγκεκριμένης διδακτικής ιστορίας για το πλούσια εικονογραφημένο χειρόγραφο λειτουργούσε ως ένα είδος κατόπτρου ηγεμόνος, όπως εμμέσως συνάγεται από την απεικόνιση μίας εκ των διδακτικών ιστοριών του Βαρλαάμ, εκείνης «των δύο ποντικών», η οποία εντοπίζεται και σε άλλα χειρόγραφα της Κωνσταντινούπολης της εποχής αυτής, ορισμένα εκ των οποίων παρήχθησαν κατά παραγγελία από το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Η συγγραφέας υποστηρίζει πως η ιστορία των Βαρλαάμ και Ιωάσαφ είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση της μοναστικής κοσμοθεωρίας του 11ου αιώνα.

28. Πβλ. και τη μελέτη ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Attitudes towards fasting in Constantinopolitan monasticism (5th to 11th centuries), *JÖB* 69 (2019), 199-222.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στο εξώφυλλο του κώδικα Coislin 79 που περιέχει ομιλίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου, και φέρει μία μικρογραφία με τον μοναχό Σάββα σε ρόλο διδασκάλου του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη. Επικαλείται, ακόμη, τη γνωστή μικρογραφία που απεικονίζει τον Ψελλό ως μοναχό με τον μαθητή του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα από τον κώδικα 234 της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, που επίσης είναι δηλωτική του ρόλου των μοναχών ως διδασκάλου του αυτοκράτορα.

Οι παραπάνω μαρτυρίες καθώς και εκείνες άλλων εικονογραφημένων αυτοκρατορικών χειρογράφων, όπως του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, αναδεικνύουν, κατά τη συγγραφέα, την αμφίδρομη σχέση και την αλληλοϋποστήριξη μοναχισμού και αυτοκρατορικής εξουσίας καθώς και την κοινωνική αποστολή του μοναχισμού τόσο σε πρακτικό επίπεδο με την παροχή κοινωνικής πρόνοιας όσο και σε πολιτικό επίπεδο με την ανάδειξή του σε θεματοφύλακα των αρχών του χριστιανισμού στην αυτοκρατορική αυλή. Ο μοναχισμός προσπαθεί να διαδραματίσει και να διατηρήσει τον πνευματικό του ρόλο στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον της πρωτεύουσας αυτή την εποχή. Από την άλλη μεριά, οι μοναχοί αποτελούσαν υπολογίσιμο παράγοντα από τους αυτοκράτορες, που προσπαθούσαν να ελέγξουν τη δύναμη τους.

Στην τελευταία ενότητα του άρθρου της, που δεν φαίνεται, πάντως, να συνδέεται αρμονικά με όσα αναφέρονται προηγουμένως, η ερευνήτρια αναφέρεται σε ένα Ψαλτήριο του κώδικα Londinensis Add. 19352, γνωστό ως Ψαλτήριο Θεόδωρου, που παρήχθη στη μονή Στουδίου το 1066 και περιέχει μικρογραφίες που σχετίζονται με την εικονομαχία και τον ρόλο του Θεόδωρου Στουδίτη ως υπέρμαχου των εικόνων²⁹. Αυτές οι αναπαραστάσεις έχουν ερμηνευθεί σε άλλη μελέτη της ερευνήτριας ως συμβολική απόδοση της διαμάχης μεταξύ των κοσμικών και των εκκλησιαστικών αρχών³⁰, ενώ τώρα θεωρεί ως εναλλακτική ερμηνεία την επαναφορά στο προσκήνιο της διαμάχης αναφορικά με την προσκύνηση των εικόνων, που φαίνεται να υπολανθάνει στις διαφορετικές αντιλήψεις για τις εικόνες, που έχουν για παράδειγμα εκφραστεί από τον Συμεών τον Νέο Θεολόγο και τον Μιχαήλ Ψελλό καθώς και στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας κατά το σχίσμα του 1054.

29. Βλ. και D. MOURIKI, *The portraits of Theodore Studites in Byzantine Art*, *JÖB* 20 (1971), 254-256.

30. B. CROSTINI, *Navigando per il Salterio: riflessioni intorno all'edizione elettronica del manoscritto Londra, British Library, Addit. 19.352. Seconda parte. Il significato storico del Salterio di Teodoro*, *BollGrott* 56-57 (2002-2003), 133-209.

Το άρθρο είναι πυκνό σε πληροφορίες και ενδιαφέρον. Βέβαια δεν αρκεί μόνο η εξέταση των συγκεκριμένων μικρογραφιών από χειρόγραφα, που προέρχονται, μάλιστα, αποκλειστικά από την Κωνσταντινούπολη για την εξαγωγή συμπερασμάτων, όπως παραδέχεται και η ίδια η συγγραφέας, η οποία φαίνεται ότι επιφυλάσσει για μια ευρύτερη προσέγγιση τουλάχιστον των χειρογράφων, που δεν ήταν βέβαια δυνατή στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης. Σε κάθε περίπτωση, η συνεξέταση των γραπτών πηγών, είναι κατά τη γνώμη μας, απαραίτητη. Πρέπει να παρατηρήσουμε, ακόμη, την έλλειψη κάποιας φωτογραφίας από τα εξεταζόμενα χειρόγραφα, μολοντί μερικά εξ αυτών είναι πολύ γνωστά. Τέλος, να αναφέρουμε ότι η ενότητα που αφορά στο ερώτημα περί ύπαρξης μιας «τρίτης εικονομαχίας» χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Το τέταρτο μέρος ολοκληρώνεται με τη μελέτη του Georgi R. Parpulov που φέρει τον τίτλο: «The rise of devotional imagery in eleventh-century Byzantium» (σσ. 231-247). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι οι αλλαγές που επισυμβαίνουν στην Κοινή ζωγραφική, με την απεικόνιση πιο εκφραστικών μορφών, εντοπίζονται ήδη κατά την προηγούμενη περίοδο (περί το 1050-1080) σε ιδιωτικές λατρευτικές εικόνες. Από τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν σε αυτές τις μικρές σε μέγεθος εικόνες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για την προσωπική προσευχή και περισυλλογή των πιστών, προκειμένου να κεντρίσουν και να κρατήσουν την προσοχή του θεατή, επηρεάστηκε η μνημειακή τέχνη του 12ου αιώνα. Ο συγγραφέας παρουσιάζει ανάλογα παραδείγματα σε μικρογραφίες, στις οποίες αναπαρίστανται εικόνες με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να παρατηρηθούν για περισσότερο χρόνο και ανεξάρτητα από το περιεχόμενο του χειρογράφου. Στη συνέχεια, σημειώνει ότι θρησκευτικές εικόνες μπορούσαν να κατέχουν ιδιώτες, όπως τεκμηριώνεται από συγκεκριμένες μαρτυρίες, και ότι οι εικόνες αναμενόταν να έχουν κάποιο ψυχολογικό αντίκτυπο στον θεατή-πιστό με την εντύπωση που προκαλούσαν. Βέβαια οι παραγγελιοδότες δεν ήταν εκείνοι που καθόριζαν τον τρόπο απεικόνισης, αν και η απήχηση του έργου των καλλιτεχνών εξαρτάτο ως ένα βαθμό και από τις προδοκίες των πιστών ανάλογα με την χρήση της εικόνας. Φαίνεται, κατά τον συγγραφέα, ότι οι καλλιτέχνες προσπαθούσαν να ανταποκριθούν σε αυτές τις επιθυμίες των πιστών, για μεγαλύτερη εκφραστικότητα των εικόνων, όπως συνάγεται από τη χρήση επιθέτων για τον Χριστό (Αντιφωνητής, Ευεργέτης κ.α.) ή στίχων από ψαλμούς, που συνοδεύουν τις εικόνες, προκειμένου να ενισχυθεί η εκφραστική δύναμη της ζωγραφικής ακόμη περισσότερο, από τη χρήση πλαισίου που δημιουργεί την εντύπωση ότι οι μορφές έρχονται πιο μπροστά, εγγύτερα στον θεατή, καθώς και από τη διαφορετική υφή, τις διαφορετικές πινελιές, στην

απόδοση των μορφών, με αποτέλεσμα να μοιάζουν σχεδόν ζωντανές. Πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη που στηρίζεται στη λεπτομερή εξέταση των εικονογραφημένων χειρογράφων, των εικόνων αλλά και των γραπτών πηγών της εποχής.

Το βιβλίο, πυκνογραμμένο και με μικρούς χαρακτήρες, ολοκληρώνεται με ένα σύντομο ευρετήριο που περιέχει κύρια ονόματα προσώπων και τόπων, τίτλους πρωτογενών πηγών, τεχνικούς και άλλους σημαντικούς όρους (σσ. 248-252).

Πρόκειται, αναμφισβήτητα, για μία σημαντική συμβολή που βοηθά στην καλύτερη κατανόηση του 11ου αιώνα. Παρατηρείται, βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η επιλεκτική χρήση ή και η απουσία της ελληνικής βιβλιογραφίας, που αναφέρεται μάλιστα σε κύριες πτυχές των ζητημάτων που εξετάζονται. Επιπλέον, πέρα από την απόδοση στην αγγλική, θα μπορούσαν να παρατεθούν περισσότερα πρωτότυπα χωρία των βυζαντινών πηγών, ιδιαίτερα εκείνων που είναι κρίσιμα για την επιχειρηματολογία των συγγραφέων. Αυτά δεν αναιρούν, ωστόσο, τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου τόμου. Καταξιωμένοι και κορυφαίοι στο είδος τους ερευνητές καταθέτουν τις απόψεις τους για διάφορα ζητήματα και πτυχές του 11ου αιώνα, διαπιστώνουν συνέχειες και ασυνέχειες, θέτουν νέα ερωτήματα και επισημαίνουν τα προβλήματα και τις προκλήσεις που χρήζουν περαιτέρω εξέτασης, επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για μια εποχή η μελέτη της οποίας έχει να δώσει ακόμη πολλά στην έρευνα.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης